चतुर्दशः पाठः

सुभाषितानि

समग्रे संस्कृतसाहित्ये सुभाषितानि पद्यानि प्राचुर्येण सुलभ्यन्ते। सुमधुराणि एतानि लोके अतीव प्रसिद्धानि। एतेषां प्रभावेण जनाः आचारे व्यवहारे च साफल्यं प्राप्नुवन्ति। संस्कृतमनीषिभिः जीवनस्यानुभवाः अत्र प्रकटिताः। 'सुभाषितभाण्डागारमिति' ग्रन्थात् केचित् सुभाषितश्लोकाः अस्मिन् पाठे प्रस्तुताः सन्ति।

त्याग एको गुणः श्लाघ्यः, किमन्यैः गुणराशिभिः।
त्यागाज्जगति पूज्यन्ते, पशुपाषाणपादपाः ॥1॥

अन्वयः - त्यागः एकः श्लाघ्यः गुणः, अन्यैः गुणराशिभिः किम् ? जगति त्यागात् पशुपाषाणपादपाः पूज्यन्ते।

शब्दार्थः -	श्लाघ्यः	-	प्रशंसनीयः
	गुणराशिभिः	-	गुणसमूहैः, अनेकैः गुणैः
	जगति	-	संसारे, लोके
	पाषाणम्	-	प्रस्तरम्
	पादपाः	-	वृक्षाः

क्षमाशस्त्रं करे यस्य, दुर्जनः किं करिष्यति।
अतृणे पतितो वह्निः, स्वयमेवोपशाम्यति ॥2॥

अन्वयः - यस्य करे क्षमाशस्त्रं (तस्य) दुर्जनः किं करिष्यति अतृणे पतितः वह्निः स्वयमेव उपशाम्यति।

शब्दार्थः -	क्षमाशस्त्रम्	-	क्षमारूपिणम् आयुधम् (क्षमारूपीशस्त्र)
	वह्निः	-	अग्निः
	अतृणे	-	तृणरहिते
	करे	-	हस्ते

धर्मो यशो नयो दाक्ष्यं, मनोहारि सुभाषितम्।
इत्यादि गुणरत्नानां, सङ्ग्रही नावसीदति ॥3॥

अन्वयः - धर्मः, यशः, नयः, दाक्ष्यं, मनोहारि सुभाषितम् इत्यादि गुणरत्नानां सङ्ग्रही न अवसीदति।

शब्दार्थः -	नयः	-	नीतिः
	दाक्ष्यम्	-	चातुर्यम्, नैपुण्यम् (निपुणता)
	अवसीदति	-	दुःखीभवति

छायावन्तो गतव्याला: स्वारोहा: फलदायिन: ।

मार्गद्रुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥4॥

अन्वय: - छायावन्त: गतव्याला: फलदायिन: स्वारोहा: मार्गद्रुमा: महान्तश्च परेषां भूतये एव ।

शब्दार्थ: -

गतव्याला:	-	व्यालादि जन्तुभि: रहिता:
स्वारोहा:	-	सुखेन आरोहणीया:
द्रुमा:	-	वृक्षा:
भूतये	-	कल्याणाय
महान्त:	-	सज्जना:

सम्पत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।

आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥5॥

अन्वय: - महतां चित्तं सम्पत्सु उत्पलकोमलं भवति आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् (भवति) ।

शब्दार्थ: -

महताम्	-	महापुरुषाणाम्
उत्पलकोमलम्	-	कमलपुष्पवत् कोमलम्
महाशैलम्	-	महापर्वतम्
शिला	-	प्रस्तरखण्डम्
कर्कशम्	-	कठोरम्

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥6॥

अन्वय: - यथा एकेन सुगन्धिना पुष्पितेन सुवृक्षेण तत् सर्वं वनं वासितम् (भवति) तथा सुपुत्रेण सर्वं कुलं (भवति) ।

शब्दार्थ: -

पुष्पितेन	-	फुल्लकुसुमै: पूर्णेन (खिले हुए फूलों से परिपूर्ण)
वासितम्	-	सुगन्धितम्
सुपुत्रेण	-	सत्पुत्रेण (योग्य पुत्र से)

महाजनस्य संसर्ग: कस्य नोन्नतिकारक: ।

पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥7॥

अन्वय: - महाजनस्य संसर्ग: कस्य उन्नतिकारक: न ? पद्मपत्रस्थितं वारि मुक्ताफलश्रियं धत्ते ।

शब्दार्थ: -

महाजनस्य	-	महापुरुषस्य
संसर्ग:	-	सङ्गति:
पद्मपत्रम्	-	कमलपत्रम्
वारि	-	जलम्

मुक्ताफलम्	-	मौक्तिकम् (मोती)
श्रियम्	-	शोभाम्
धत्ते	-	धारयति

ध

गुणैरुत्तुङ्गतां याति नौच्चैरासनसंस्थितः ।
प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ॥8॥

अन्वयः - गुणैः उत्तुङ्गतां याति उच्चैः आसनसंस्थितः न। किं काकः प्रासादशिखरस्थः अपि गरुडायते !

शब्दार्थः -

उत्तुङ्गताम्	-	उच्चताम् (महानता)
प्रासादम्	-	राजभवनम्/महलम्
गरुडायते	-	गरुडो भवति।

देहीति वचनं श्रुत्वा देहस्थाः पञ्चदेवताः ।
मुखान्निर्गत्य गच्छन्ति श्रीह्रीधीधृतिकीर्तयः ॥9॥

अन्वयः - 'देहि' इति वचनं श्रुत्वा देहस्थाः श्री-ह्री-धी-धृति-कीर्तयः पञ्चदेवताः मुखात् निर्गत्य गच्छन्ति।

शब्दार्थः -

देहस्थाः	-	शरीरे स्थिताः
श्रीः	-	शोभ सम्पदा (सम्पत्ति)
ह्रीः	-	लज्जा
धीः	-	बुद्धिः
धृतिः	-	धैर्यम्
कीर्तिः	-	यशः

उडुगणपरिवारो नायकोऽप्योषधीनाममृतमयशरीरः कान्तियुक्तोऽपि चन्द्रः ।
भवति विगतरश्मिर्मण्डलं प्राप्य भानोः परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति ॥10॥

अन्वयः - उडुगणपरिवारः ओषधीनां नायकः अमृतमयशरीरः कान्तियुक्तः अपि चन्द्रः भानोः मण्डलं प्राप्य विगतरश्मिः भवति। परसदननिविष्टः कः लघुत्वं न याति।

शब्दार्थः -

उडुगणपरिवारः	-	तारागणाः
कान्तियुक्तः	-	प्रभापूर्णः
भानोः	-	सूर्यस्य
विगतरश्मिः	-	प्रकाशरहितः
परसदननिविष्टः	-	अन्यस्य गृहे प्रविष्टः
लघुत्वम्	-	न्यूनताम्
याति	-	गच्छति

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरत –**

(क) अतृणेपतितः का स्वयमेव उपशाम्यति ?

(ख) एकेन सुवृक्षेण किं वासितम् ?

(ग) कस्य संसर्गः उन्नतिकारकः ?

(घ) प्रासादशिखरस्थः अपि कः न गरुडायते ?

2. **एकवाक्येन उत्तरत –**

(क) त्यागात् के पूज्यन्ते ?

(ख) दुर्जनः कस्य किमपि न कर्तुं शक्नोति ?

(ग) कीदृशाः महाद्रुमाः परेषामेव भूतये भवन्ति ?

(घ) महत्तां चित्तं सम्पत्सु कीदृग् भवति ?

(ङ) देहस्थाः के पञ्चदेवताः ?

3. **रिक्तस्थानानि पूरयत –**

(क) त्यागः एकः .... गुणराशिभिः ।

(ख) अतृणे पतितो वह्निः .... ।

(ग) .... सुभाषितम् ।

इत्यादि .... ।

(घ) सम्पत्सु महतां चित्तं .... ।

आपत्सु .... ।

(ङ) पद्मपत्रस्थितं वारि .... ।

4. **युग्ममेलनं कुरुत –**

	'अ'	'आ'
(क)	पुष्पितेन	त्यागः
(ख)	देहस्थाः	चन्द्रः
(ग)	कान्तियुक्तः	सुवृक्षेण
(घ)	फलदायिनः	पञ्चदेवताः
(ङ)	श्लाघ्यः गुणः	महाद्रुमाः

5. अधोलिखितपदानां विभक्तिं वचनञ्च लिखत -

पदम्	विभक्तिः	वचनम्
करे		
रत्नानाम्		
भूतये		
सम्पत्सु		
सुपुत्रेण		
महाजनस्य		
त्यागात्		

6. अधोलिखितपदानां धातुं लकारं पुरुषं वचन च लिखत -

पदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
करिष्यति				
धत्ते				
गच्छन्ति				
याति				
पूज्यन्ते				

7. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

(क) त्यागाज्जगति
(ख) इत्यादि
(ग) नावसीदति
(घ) देहीति
(ङ) मुखान्निर्गत्य

8. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -

(क) महाशैलः
(ख) सुपुत्रः
(ग) पद्मपत्रस्थितम्
(घ) पशुपाषाणपादपाः
(ङ) उत्पलकोमलम्

9. अधोलिखितपदानां समानार्थिपदं लिखत -

(क) वह्निः

(ख) द्रुमाः

(ग) प्रस्तरखण्डम्

(घ) चन्द्रः

(ङ) भानुः

(च) धीः

(छ) धृतिः

(झ) कीर्तिः

10. अधोलिखितशब्दानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -

(क) चन्द्रः

(ख) भानुः

(ग) उडुगणाः

(घ) पादपाः

(ङ) वह्निः

(च) वारि

योग्यताविस्तारः -

- अन्यानि सुभाषितानि लिखित्वा कण्ठस्थं कुरुत।
- सुभाषितश्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत।